

Kiriku ja rahva ühiselt elamise kunst. Missioloogiline uurimus „Elust, usust ja usuelust 2020“ põhjal

Ingmar Kurg

Abstract The art of living together as church and people. A Missiological Analysis Based on the ‘On Life, Faith, and Religious Life 2020’ Study

The position of the church in contemporary society has been a constant focus of Estonian EUU research. It turns out that the church has supporters both within and outside the membership. Outside the church, the most positive attitudes are among the group of people who identify themselves as believers in God. This evidence has led to a key conclusion about the future focus of the church. It makes sense for the church to focus its attention and care on supporting people who believe in God. Missiologically, the importance of conviviality, i.e. the art of all parties in society living together, is well known. In this conviviality, i.e. the active communion of Church and people, is a guarantee of truthfulness as parrhesia, that is to say, speaking to one another openly and honestly,

Keywords: conviviality, parrhesia, believers in God, mission, the image of the Church.

Eestimaalaste 2015. aasta usuelu-uuringu kokkuvõttes „Kuhu lähed, Maarjamaa?“ kõlas mõte „misjon on kohtumine“ (Kurg 2016). Püstitati küsimus, kuidas Eesti erinevad kirikud ja uskkonnad loovad kohtumisvõimalusi ühiskonna eri gruppidega ja tulevad vastu rahva üldistele ootustele selles, milles nähakse ühist huvi ja eesmäärke.

Osapoolte kohtumine eeldab vastastikust nõusolekut, mis toimub üksteisemõistmises, kestvas avatuses ja informatsiooni vahetamises, üksteisele mõistaandmises, millist kohtumist osapooled soovivad ja aktsepteerivad. Kohtumised muudavad kohtujaid endid ning muudavad situatsiooni, pakuvad uusi võimalusi, tõstatavad uusi küsimusi – olnu ei kordu ja tulevikku alles luuakse.

Eeldades, et ei kohtuta ainult põgusalt ja üksteist ei kaotata silmist, saab kiriku misjoni seisukohalt küsida, kuidas kirik ja ühiskond elavad üheskoos selles muutuvmas maailmas, mis otsib lahendusi edasikestmiseks. EUU 2020 tulemuste põhjal analüüsitakse kiriku ja rahva suhtlemis- ja kohtumistasandit kahe misjoniteoreetilise mõiste valgusel: konvivients ja *parrhesia*. Eesmärgiks on hinnata rahva usklikkuse osatähtsust kiriku avaliku elu kuvandis.

Konvivients ehk ühiselt elamise kunst

Ühiselt elamise kunst, mida erialakeeles nimetatakse konvivientsiks (ingl *convivence*), on tänapäevase misjoniteooria termin (Addy 2015). See seisneb eelduses, et kirik ja rahvas – kes pole üks ja seesama, sest keskaegne *christendom* on möödanik – märkavad ja tunnustavad teineteist sellesamas ühiskondlikus situatsioonis, kus mõlemad elavad ja tegutsevad. Ühiskonna moodustavad kõik selles toimivad osapooled. Ühiskonnagruppide teineteise tunnustamine võib olla rohkem või vähem ladus, toimuda rohkem või vähem tegelike kontaktide pinnal, kuid kuna kooselamine ühises suhteruumis on püsiv, siis on kirik teinud sellest järelduse, et tuleb õppida seda ühiselt elamise kunsti.

Kiriku ja rahva suhet võib parimal juhul nimetada ka kooseluks kogukonnana. Dagmar Narussonilt pärineb ütlemine: „Kogukonnad on kompleksed sotsiaalsed keskkonnad oma „voolavate“, muutuvate suhete võrgustikega, mis loovust ja innovaatilisi lahendusi katsetades suudavad hea tahtmise korral üllatuslikke lahendusi leida“ (Narusson 2022, 16), ja tähelepanu väärrib siin Narussoni kinnitus „heast

tahtmisest“. Kogukonna sidustaja ja suhtekujundaja on enamasti see osapool, kes ilmutab aktiivsust ja head tahet koos elamiseks.

Võimalik, et see tänapäevane optimism, millega kirjeldatakse ühiskonna erinevate osapoolte – ja sageli vastanduvate huvidega osapoolte – omavahelist kooslust, tuleneb postmodernsest tõekriteeriumist, millega on pikkamööda juba harjutud. Postmodernsus koos ühiskondliku pluraliseerumisega võtab teadmiseks, et tõed omandavad tähenduse alles läbi isikliku kontakti, läbi vastasmõju. Tõde ei ole isoleeritud ühe või teise osapoole identiteedis, vaid saab kuju siis, kui leiab aset kohtumine teisega – sellega, kes peegeldab vastu iseennast ja seeläbi annab tagasisidet. Filosoofias on teatavasti nüüsgust vaateviisi põhjendanud Emmanuel Lévinas (2012). See teine osapool peab olema olema, selleks et saada teadlikuks iseenese olemasolust. Seega siis, osapoolte vastasmõjus avardub tõde nii enese kui ka teise kohta.

See, mida Dagmar Narusson on märganud ja sõnastanud kui „hea tahtmise“ printsiipi, on misjoniteoloogias viinud tõdemuseni, et kirik, kelle jumalikuks ülesandeks on evangeeliumi inkulturatsioon igal ajal ja igas kontekstis, tuleb ülesandega puhtalt toime seetõttu, et „tunnistav teenimine teiseusuliste inimeste seas eeldab koosolemist nendega, *taktitunnet* nende sügavaimate religioossete kohustuste ja kogemuste suhtes, *tahet* olla nende teenijad Kristuse pärast, *kinnitust* selle kohta, mida Jumal on teinud ja teeb jätkuvalt nende keskel, ja *armastust* nende vastu“ (vt Kurg 2010, 136).

Kooselu püsimine ja viljakaks muutmine ei kulge iseenesest ilma sihikindla panustamiseta, vaid ainult hea tahtmise juures ja sageli ka iseenesest loobumise hinnaga. Panustamise üheks viisiks on oma enese kontekstist väljumine ja uue konteksti loomine teise poolega, mida nimetataksegi konvivientsiks (*convivence*) või konviviaalsuseks (*conviviality*). Kristliku misjoni konvivientsiteooria esmaseks sõnastajaks oli teoloog Theo Sundermeier, kes otsis „teed teise juurde“ (Sundermeier 1999, 25). Konvivients on rohkem kui vaid kohtumistel käimine või pidev kohalolu. See on päris kooselu. Sundermeieri konvivientsi mõiste taotleb rohkemat kui seda, mida taotleb dialoog või kontekstitundlikkus eri osapoolte vahel. Konvivientsis peaksid saama ületatud häirivad vastandumised, mis on takistuseks suhtlemisele. Igatahes tähendab see absoluutselt eeldustevaba algust, ilma et luuakse kontakt teisega mingi väljavalitud sarnasuse alusel või et

pettumuse puhuks varutakse taganemisteid.

Niisiis on ühiselt elamise kunst kiriku misjoni üks olemisviis. Selle järeloom on tegelikult lihtne – kiriku konviviaalne misjon ei saa olla ühepoolne akt, milles kommunikatsioon kulgeb ainult kirikukeskelt tema väljavalitud adressaadi suunas, vaid see peab olema kirik, kes on ära tundnud oma kutsumuse, avades end inimestele väljaspool kirikut. See sisaldab arusaamist, et loosung „kirik teiste jaoks“ kirjutatakse ümber loosungiks „kirik koos teistega“. Seda viimast on sageli väljendatud eraldi terminiga *missional church*, mida ka ees-tikeelses misjonikirjanduses kohtab „missionaalse kiriku“ enese-mõistmisena (vrd Neame, Burghardt, Tasmuth ja Kurg 2023).

Avameelne kõnelemine ehk parrhesia

Konvivients ei hõlma kogu misjonitööd. Misjon toetab ja edendab ühiskondlikku elu, lisaks ka kutsuab meeleparandusele ja muutusele. Konvivientsi puhul kerkib üles kriitiline küsimus. Konvivientsis püsimine eeldab, et eksisteerib keegi teine, keda tuleb tunnustada, tekitades teineteise vahele aupakliku distantssi, et mitte rikkuda teise eneseolemist (ja kaudselt ka iseeneseolemist, kui pidada silmas Lévinase filosoofiat). Aga mis saab siis, kui teine osapool otsustab tulla üle Kristuse poolele ning astub osadusse Jumalaga? Kuidas sel juhul jääb konvivientsiga? Kes on see „teine“ apostel Pauluse õpetuse valguses, kui apostel räägib, et Jumala juures ei ole me enam üksteisele võõrad, vaid Jumala kodakondsed ja liidetud üheks ihuks (Ef 2:19–20).

Konvivientsi situatsiooni mõnevõrra kunstlikust konstrueerimisest – milles teine jääb teiseks ja võõras jääb võõraks – aitab välja aus, läbipaistev ja tagamõtteta kõnelemine: *parrhesia* (kr *παρρησία*). Apostel Pauluse *parrhesia* on eesti keeles „rääkimine täie julgusega“ (2Kr 3:12) ja „täiesti avalikult“ (Fl 1:20).

Parrhesia toimib siis, kui kõnetaja ei varja oma kavatsust mitmetähenduslike sümbolite taha ega püüa end paigutada etteantud rollidesse. Läbipaistev ja tagamõtteta kõneleja, keda tasub kuulata, ei räägi kiriku nimel, paavsti ega piiskopi nimel, ei vannu Jumala nimel, vaid räägib ainult iseenese nimel. Selline kõne on usutav. Kui kõneleja eesmärk on veenda adressaati evangeeliumi tões, tuleb tal anda iseennast selle pandiks.

Postmodernne filosoof Michel Foucault (1926–1984) on uurinud *parrhesia* kui avameelse kõnelemise mõiste asjaolusid antiikaja retoorikas (Foucault 1984). Foucault ei huvitu selles osas tõe probleemiga tegelemisest, vaid tõe rääkija ja ka tõe rääkimise probleemist. Foucault näeb *parrhesia*'s sedavõrd suurt avameelsust, mis teeb kõneleja lausa kaitsetuks, sest kõneleja ei hakka oma tõde kaitsma retoorikaga ega manipulatsioonidega. *Parrhesia*'t kasutab see, kes ütleb kõike seda, mida ta tegelikult silmas peab – ta ei varja midagi, vaid avab oma sõnade kaudu oma südame ja meele täielikult teistele inimestele. See kõneleja näitab ilmselgelt, et see, mida ta ütleb, on tema enda arvamus. Seda tehes püüab ta vältida igasugust retoorilist vormi, mis varjaks tegelikku mõtet. *Parrhesia* annab kõnelejale teada, et ta on niihästi kõneleja subjekt kui ka kõne all olev teema – et ta ise on see teema, millest ta räägib.

Foucault, kui ta asus uurima antiikset retoorikat, oli ajendatud tüüpilisest postmodernsest situatsioonist, kus tõepärasuse kriteeriumiks ei ole mitte teadmiste kuhjamine, vaid kõneleja enese relevantsus. Väärrib lisamist, et postmodernsuses saab ka kristlik kuulutus hästi hakkama, st olukorras, kus pole modernsest mõtlemisest tuttavat metanarratiivi universaalse tõe jaoks ja kus tuleb arvestada kuulajate erinevate interpretatsioonidega. Metanarratiivi kadumise skeptilisuse asemel soovitab Stanley J. Grenz vaadata asjaolule, et kõigi inimeste ühine suur lugu seisneb Jumala tegudes Jeesuse Kristuse läbi. Kristuse evangeeliumit saabki tõepäraselt rääkida vaid inime, kellel on isiklik kohtumine Kristusega (Grenz 2003, 165–172). Ta räägib seda, kellena ta on ise.

Kristliku kuulutuse seisukohast tuleb siiski eristada *parrhesia* halvaks pandavat vormi, mis on lobisemise piirimail ja justkui annab loa öelda ükskõik mida ja igal ajal, ilma tõe sisu hindamata. Foucault toob näiteks Platoni, kes kritiseeris halba demokraatiat, kus igaühel on justkui õigus pöörduda oma kaaskodanike poole ja öelda neile isegi kõige rumalamaid või kodanikele ohtlikumaid asju. See oleks asjast valesti aru saamine. Sedalaadi kontrollimatut jutuvada leidub ka kristlikus kirjanduses, kus võiks pigem ilmutada vaikimise voorust, sest liigne vali kõne on ilmselgelt takistuseks Jumala üle mõtisklemisele. Esialgu piisaks sellest, nagu pakub Foucault, et täie julgusega kõneleja ütleb seda, mille kohta ta teab, et on tõsi. Seega ei ole *parrhesia* ainult siiras eneseväljendus, vaid ka kontrollitud tõde. Uskumine

ja tõde peaksid täpselt kokku sobima, kui võtta hinnata ka tõe juurde viivaid teid.

Konviviaalsus, mis lubab avameelset kõnelemist ja selle läbi tugevdab osadust ühises eluruumis, ei varja ootusi üksteise suhtes. Ühiselt elamise kunst seisneb selles, et öeldakse avameelselt, heatahtlikult ja sobival ajal, millist käitumist teiselt osapoolelt oodatakse. Mida ootab ühiskond kirikult? Mida ootab kirik ühiskonnalt?

Eesti elanikkonna ootused kiriku suhtes EUU 2020 põhjal

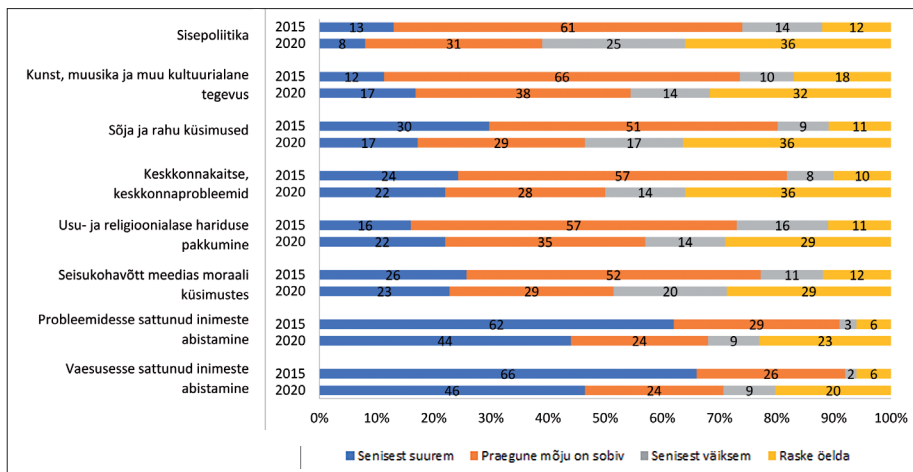
Üldiselt on teada, mida ühiskond kirikult ootab. Neid ootusi on EUU uuringutes juba aastakümneid järjepidevalt kaardistatud. Järelepärimine on tehtud huvist teada saada ühiskonna meelestatust, et ehk siis oskavad kirikud mingil määral seada oma misjonitöö suunda.

Artiklis „Kuhu lähed, Maarjamaa misjon?“, mis toetus uuringule EUU 2015, olid tolle aja Eesti ühiskonna ootused elu, usu ja usuelu asjus viidud hüpoteetiliselt vastavusse Eesti eri kirikute ja uskkondade misjonistrateegiatega (Kurg 2016, 219–220). Uuringu abil oli võimalik otsa vaadata elanikkonna väärtushinnangutele, ootustele ja igatsustele nendes valdkondades, mis üllatasid suure protsentarvuga. Inimestele läksid korda järgmised asjad, mis on seotud usu ja kirikuga:

- pühaduse tunde kogemine: 39%;
- igatsus osadusele Jumalaga jumalateenistusele tulles (mitte-eestlased: 42%; eestlased: 16%);
- kiriku seotus rahvuskultuuriga: 34%;
- kiriku roll rahvuskultuuri soodustamisel: 44% eestlased; 53% teised;
- kiriku osalemine heategevuses: 40%;
- vaimne eneseareng ja osalemine enesearengu programmides: 80%.¹

¹ Need protsendid, milles on summeeritud vastused „tähtis“ ja „eriti tähtis“ või „osalen aktiivselt“ ja „osalen mõõdukalt“, olid välja toodud selleks, et kirikud leiaksid siit omale poolehoidjaid. Teades, et ühelgi kirikul üksi pole võimalusi igale soovile vastata, saab siiski üles leida oma eripärale ja vaimsusele vastav valdkond, millel on arenguperspektiiv. Nii oleks võimalik, et müstilist usu-kogemust esile tõstvad kirikud (näiteks katoliiklased ja õigeusklikud) leiavad huvitunuid sellest protsendist elanikkonnas, kes on end iseloomustanud pühaduse tunde kogemise ja liturgilise osaduse vajaduse kaudu. Seevastu

EUU 2015 uuringust tulenev küllaltki optimistlik väljavaade kirikule – millele lisandus elanikkonna üldine poolehoidu kasv kirikute suhtes peaaegu kõigi eluvaldkondade lõikes – läks ootamatult kaduma EUU 2020 tulemustes. Kuigi elanikkonna toetusprotsendid kiriku osalemiseks ühiskonnas on absoluutarvudes kõrged, on toetusgruppides toimunud hoiaku muutus. Näib, et elanikkond ei looda enam kiriku võimekusele ja vajadusele igapäevaelu asjadega kaasas käia.

Joonis 1. Suhtumine kiriku osalemisse ühiskondlikus elus.

Kiriku ühiskondliku rolli toetamise ja mittetoetamise vastusevariantid olid uuringus EUU 2020 esitatud neljas kategoorias, mida iga respondent võis vastamiseks valida: „senisest suurem“, „praegune mõju on sobiv“, „senisest väiksem“ ja „raske öelda“. Kui esimesed kaks vastusevarianti on peaaegu kõigi pakutud teemade puhul protsentuaalselt vähenenud – võrreldes sama uuringuga 2015. ja 2010. aastal –, siis samal ajal on kasvanud vastanute hulk kahes viimati pakutud vastusevariantis: „senisest väiksem“ ja „raske öelda“ (vt joonis 1).

2015. ja 2020. aasta tulemusi võrreldes hakkab silma teatav muster vastustes küsimusele kiriku osalemise kohta ühiskondliku elu erinevates valdkondades: vastajate grupp (a) „senisest väiksem“

rahvakiriklikkus (näiteks luterlased) võiks ühilduda elanikkonna huviga hoida ja edendada rahvuskultuuri; või evangelikaalne-vabakiriklik vaimsus, mis pöörab kõige enam tähelepanu indiviidi uuendamisele, vabastamisele, tervendamisele ja sotsialiseerimisele – nemad võiksid leida inimestega ühis-osa vaimse otsingu ja enesearengu teekonnal.

on kasvanud keskmiselt kaks kuni kolm korda; vastajate grupp (b) „raske öelda“ on kasvanud kolm ja enam korda. See muster kordub pidevalt, kui puudutatakse teemasid kiriku osalemise kohta ühiskondlikus elus:

- vaeste abistamine: (a) 2% > 9%; (b) 6% > 20%,
- probleemidega inimeste abistamine: (a) 3% > 9%; (b) 6% > 23%,
- seisukohtade väljendamine meedias moraali ja eetika küsimustes: (a) 11% > 20%; (b) 12% > 29%,
- keskkonnakaitse, keskkonnaprobleemid:
(a) 8% > 14%; (b) 10% > 36%,
- sõja ja rahu küsimused, rahvusvaheliste konfliktide lahendamine: (a) 9% > 17%; (b) 11% > 36%,
- sisepoliitika: (a) 14% > 25%; (b) 12% > 36%.

Vastajad on olnud leebemad vaid kahes valdkonnas, kus on vastajate „senisest suurem“ protsent kasvanud ning „senisest vähem“ protsent on taandunud või kasv ei ole nii suur, kui on seda kõigi ülejäänud valdkondade puhul:

- usu- ja religioonialaste teadmiste ja hariduse pakkumine:
„senisest suurem“ (a) 16% > 22%; (b) 16% > 14%,
- kunst, muusika ja muu kultuurialane tegevus:
(a) 12% > 17%; (b) 10% > 14%.

Soosiv suhtumine neis kahes viimati nimetatud valdkonnas, milles kirik osaleb, võib viidata elanikkonna ootusele, et kirik tegeleks pigem sellega, mis on kiriku „päris asi“ ja milles kirikul on usaldusväärne kompetentsus ja kes ainsana suudab seda rolli ühiskonnas täita: usutemaatika, usuline haridus ja sellega seonduv kultuur.

Uuringule otsa vaataval kirikul on põhjust tõsiselt võtta asjaolu, et vastajate „raske öelda“ grupp on kolmekordistunud (ja isegi küsimuses kiriku rolli kohta usu- ja religioonialaste teadmiste pakkumisel). See muutus, mis on aset leidnud viie aasta jooksul, on pigem häirekell. Kui näiteks küsimusele „vaeste abistamisest“ oli 2015. aastal vastanud „senisest suurem“ 66% ja „raske öelda“ 6%, siis 2020. aastal vastas samale küsimusele „senisest suurem“ 46% ja „raske öelda“ 20%. Matemaatiliselt väljendades on „senisest suurem“ hoiak asendunud 1/5 inimeste osas „raske öelda“ hoiakuga.

Need inimesed ei ole pelgalt hall grupp, kellel puudub tahe seisukohta võtta või kes pole teema üle järele mõelnud. Tuleb arvestada

võimalusega, et veel viis aastat varem oli inimestel enam-vähem selge arusaamine, mis on kiriku roll vaeste abistamisel ja teistes sotsiaalses ja ühiskondlikes valdkondades, kuid pärast 2018.–2020. aastal aset leidnud ühiskondlikke muutusi ei olnud suureneval osal elanikkonnast enam piisavat selgust kiriku tegevuse suhtes. See protsendimuutus uuringu tulemustes väljendab inimeste kasvavat nõutust ja segadust kiriku „päris oma“ rolli osas. Ehk teisiti öeldes – kui vastajate „senisest väiksem“ kasvav protsent väljendab pettumust kiriku sekkumises ühiskonda – mis võib olla kiriku käitumisvigade tagajärg –, siis vastajate „raske öelda“ veel enam kasvav protsent väljendab arusaamatust kiriku eesmärkide suhtes – ja mis võib olla kiriku eba-piisava kommunikatsiooni tagajärg.

Meego Remmel on vaagitud EUU 2020 uuringus ilmnunud kiriku-kriitilise hoiaku põhjuseid. Remmel tuletas meelde lühikest perioodi Eesti sisepoliitikas enne 2020. aastat. Oli toimunud kiire „ühiskonna polariseerumine“ (Remmel 2021) väärtushinnangute pinnal, mille taustaks olid vaidlused ülemaailmse koroonaviiruse leviku peatamise üle. Polariseerumist tõukas tagant väline asjaolu, et kirikurahvas oli ootamatult üksteisest ruumiliselt eraldatud. Selle asemele toodi päästerõngana virtuaalkirik. Eraldatus virtuaalsusse aga võimaldas igamehel olla ise kirik või võtta sõna teiste kirikute nimel. Vaidlemine ja väitlemine viis suurte teemadeni: võõrandamatu usuvabaduse realiseerimine koroonapiirangute tingimustes (vt Remmel 2020). Ei olnud pääsu vastastikustest süüdistustest kirikuringkondades endas. Virtuaalse agarusega avalikkuse ette tiritud „sisepoliitiline kliima“ (Remmel 2021) niihästi ühiskonnas kui ka kirikutes kahtlemata vähendas kiriku ühtset tegutsemistahet ühiskonnaelu nendes valdkondades, kus kirik oli olnud varasematel aastatel aktiivselt kohal.

Sellesama „sisepoliitilise kliima“ arvele võib esialgu kirjutada ka teised muutused, mis on „tekitanud teatud gruppides vastuseisu“, nagu näiteks arvajategrupi protsentuaalne kasv, kes ei taha, et kirik võtaks meedias sõna moraali ja eetika küsimustes, samuti sõja ja rahu, keskkonna ja sisepoliitika teemadel, ja mis lõppude-lõpuks väljendus selles, et kui 2015. aastal oli 14% neid, kes arvasid, et kirik võiks olla vähem aktiivne sisepoliitikas, siis 2020. aastal oli neid 25%. Meego Remmel tegi järelduse, et „kirikul on põhjust peeglisse vaadata“ (Remmel 2021), sest võib-olla ei ole kirik osanud end väljendada

sel viisil, et ühiskond näeks temas partnerit, eriti olukordades, kus ühiskond vajab reaalselt toetust kriisiolukordades. Küllap on Eesti etableeritud kirikutel põhjust küsida oma oikumeenilise võimekuse kohta. Kuivõrd on ühiskonnal kindlus selles, et kirikus üheskoos edastavad ühist sõnumit rahvale, või on selles ühtsuses ebakindlust, sest kirikud ei seisa üksteise selja taga siis, kui üht kirikut rünnatakse avalikus meedias rohkem kui teist, ometi kõigile oluliste seisukohtade väljendamise pärast.

Kes vastutab hoiakute muutumise eest?

Teoreetiliselt on võimalik anda kolm vastust, mis selgitaks, kuidas rahva suhtumine kirikusse on muutunud selles suunas, et kiriku varasem kõrgelt oodatud osalemine ühiskondlikus elus ei ole enam endine. Need kolm vastust on teoreetiliselt konstrueeritud, ilma et EEU 2020 põhjal saaks lõplikult ühegi kasuks otsustada. Kuid nõnda vastates on eesmärk tõsta esile asjaolud, kuidas esmapilgul negatiivse retseptsiooni varjus võivad olla peidus ka positiivsemad suhtumised kirikusse ja lausa mõistlikud ettepanekud tuleviku kujundamiseks.

(1) Esmamulje põhjal on kirik teinud viimaste aastate jooksul midagi valesti ja petnud inimeste lootusi. Toetuse langus võib viidata sellele, et kirik tervikuna kas ei ole tahtnud või pole osanud teha seda, mida on lubanud või milles on varasemalt olnud usaldusväärne. Juba eelpool nimetatud ühiskonna polariseerumine ja kokkupõrked moraali ja eetika debattides vahetult enne 2020. aastat jagas ka kirikuliikmed kahte leeri. Ka kirikute esindajad väljendasid oma seisukohti nii ühe kui teise poole toetuseks, võimendades seeläbi nii üht kui teist leeri. Kui rahva hulgas võeti taunivaid või õigustavaid hoiakuid, siis selle taustal jäi kirik paratamatult kaassüüdlaseks nii ühel kui ka teisel pool fronti.

(2) Positiivsem tõlgendus saab toetuda oletusele, et kirik on oma missiooniülesande osaliselt täitnud, vähemalt diakooniatöös eluliste hädavajaduste suhtes. Kui ühiskond niisugust teenust kirikutelt enam oluliseks ei pea, siis on ju hea, et kogukonnad saavad ise hakkama riigi, omavalitsuste, sotsiaalse ettevõtluse kaasabil ja ka üldise elatustaseme tõusu toel. Kui rahvas ei näe kirikul enam nii aktiivset rolli ühiskondlikus elus, siis see võib olla tingitud esmavajaduste

rahuldamisest, eriti võrreldes majanduslikult raskete 1990. aasta-tega Eestis, kui kirikud otseselt toitsid ja riietasid suurt hulka elanikkonnast. Ehk abistavad kirikuvälised asutused nüüd rahvast paremini – sotsiaalkindlustus, hooldekodud, võõrutuskeskused, igat laadi teraapia, hingeabi jne.

(3) Progressiivset tõlgendust saab esile tõsta eelpool selgitatud konviventse mõiste abil. See kõneleb kiriku ja rahva üheskoos elamise kunstist. On võimalik mõelda, et tegus ja ettevõtlik osa ühiskonnast – mitte õpitud abituses ikka veel kirikutelt sotsiaalseid teenuseid ootav – loodab kirikus näha partnerit. Nii ootamatu kui säärane ettekujutus ka ei tundu, tasub siin näha selle misjonikontseptsiooni tagasipeegeldust, kus püütakse tuua esile paradigmuuutust ka kiriklikus mõtlemises: mitte ainult „kirik maailma jaoks“, vaid „kirik koos maailmaga“. Suurepärane, kui ühiskond tuleb selles osas kirikule sammukese vastu ja väljendab sedasama – ühiskond ei taha olla ainult vastuvõtja, vaid on huvitatud tegutsemisest koos kirikuga või isegi kiriku kaudu. See tähendab partnerlust, lahendades ühiseid ülesandeid koos kirikuga ja neis valdkondades, kus kirikul on kohane profiil (ja mitte neis valdkondades, kus kirik on vaid referentsgrupp). Koostöö kirikuga – eelkõige töö inimestega kirikus – võib viia ühiste projektideni, mida üks pool on valmis rahastama ja teine pool ellu viima.²

Kus või kes on võtmeisik kiriku suhtes soodsate või hoopis tõrjuvate arvamuste kujundamisel? Kellest sõltub enim, et kirik võetaks rahva partneriks ühises elu- ja komberuumis? Kas see on kiriku või rahva otsustada? Parema ettekujutuse saamiseks on EUU 2020 analüüsi jätkatud kahe võrdluse abil:

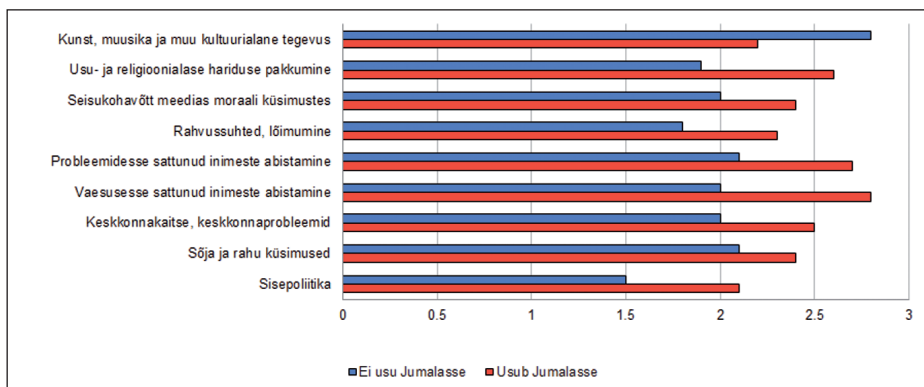
- kõrvutatakse vastajaid „usub Jumalasse“ (37%) ja „ei usu Jumalasse“ (36%). EUU 2015 uuringus oli kõigist vastajatest Jumalasse uskujaid 38% ja mitteuskujaid 52%³;

² EUU 2020 küsimusele K33 „Kas ja kui võrd oleksite nõus panustama mõne kohaliku koguduse tegevusse (ka siis, kui Te ise ei kuulu ja ei kavatse ka liituda)“ vastati: „jah“ (30%), „ei“ (36%), „ei oska öelda“ (33%). „Jah“ vastanutest on nõus annetama mõne konkreetse tegevuse või projekti heaks (77%, sh mehed 84%, naised 72%) või osalema ise kirikuga seotud üritustel, nagu heategevuslikud laadad, talgud, vaeste ja hädasolijate abistamine (56%, sh mehed 50%, naised 62%) või panustama muul viisil (14%).

³ Küsimus mõlemas uuringus oli sama: „Kuidas on aja jooksul muutunud Teie seisukoht Jumala olemasolu küsimuses?“ Jumalasse uskujate osa on summearvutatud vastustest „Usun Jumala olemasolu, kuid varem ei uskunud“ ja „Usun

- kõrvutatakse vastajaid „kuulub kirikusse/kogudusse“ (22%) ja „ei kuulu kirikusse/kogudusse“ (74%; sealhulgas vastajaid „Ei kuulu, kuid varem kuulusin“ oli 6%).

Mõlemal juhul on võrdluse aluseks juba eelpool vaadeldud küsimused kiriku rolli kohta ühiskondlikus elus. Numbrilised tulemused on esitatud aritmeetilise keskmise järgi: mida kõrgem on suhtarv, seda olulisemaks peavad vastajad kiriku mõju ühes või teises eluvaldkonnas, ning vastupidi, mida madalam suhtarv, seda ebaolulisemaks või vähem soovitavaks peavad vastajad kiriku mõju.⁴

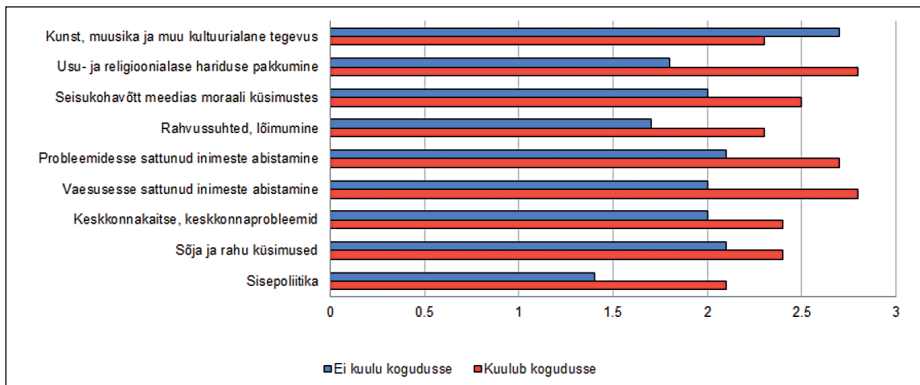
Joonis 2. Jumalasse uskumine-mitteuskumine on võrdlemise alus.

Joonis nr 2 järgi Jumalasse uskumine-mitteuskumine võrdlus on ühelaadiline selles, et kiriku mõju ühiskonnas – kõigis neis valdkondades, mille kohta on küsitud – hindavad Jumalasse uskujad olulisemaks kui mitteuskujad. Jumalasse uskujad on kõikide valdkondade puhul keskel või üle keskmise (keskmine on suhtarv 2), mis näitab, et kogu vastajategrupp nõustub kiriku mõju jätkamisega või kasvuga.

Jumala olemasolu ning olen seda alati teinud“. Jumalasse mitteuskujate summa tuleb vastustest „Ma ei usu Jumala olemasolu ega ole seda kunagi teinud“ ja „Ma ei usu Jumala olemasolu, kuigi kunagi uskusin“. Kas vastaja peab silmas niisugust Jumalat ja usku, nagu õpetab ristusu kirik Eestis? Seda oleks võimalik mitme lisaküsimuse toel täpsustada, kuid käesolevas artiklis pole seda ette võetud.

⁴ Küsimusel „Kui rääkida praegusest Eestist, siis milline peaks Teie arvates olema kiriku mõju järgmistes eluvaldkondades“ oli 3-punktiline skaala: (1) „senisest väiksem“; (2) „praegune mõju on sobiv“; (3) „senisest suurem“. Kõikumine skaalal aritmeetilise keskmise 2 juures näitab, kas kaldutakse rohkem positiivsuse või negatiivsuse suunas. Vähem kui 2 näitab soovi kiriku rolli vähendada ning rohkem kui 2 näitab soovi kiriku rolli suurendada.

Mitteuskujate grupp on valdavalt allpool keskmist, mis tähendab, et nad soovivad kiriku mõju vähendamist. Kuid mitteuskujate grupp käitub niisuguse üldistuse suhtes erandlikult siiski kahes valdkonnas, milles soovitakse kiriku mõju jätkumist või kasvamist – selleks on „probleemidesse sattunud inimeste abistamine“ (2,2) ja „vaesusesse sattunud inimeste abistamine“ (2,2). Niisiis, kiriku diakoonia on ikkagi soovitud ja põhimõtteline – selle poolt või vastu olemine ei tulene inimeste usust Jumalasse.

Joonis 3. Kirikusse kuulumine-mittekuulumine on võrdlemise alus.

Joonis nr 3 (kirikusse kuulumine ja mittekuulumine on võrdlemise alus) kordab joonise nr 2 samalaadset jaotust. Kiriku mõju jätkumise või kasvamise suhtes on kirikusse kuulujad positiivsemad kui kirikusse mittekuulujad. Kordub seesama erandlikkus kahe valdkonna puhul, kus kirikusse mittekuulujad on kiriku mõju suhtes soovivad: „probleemidesse sattunud inimeste abistamine“ (2,5) ja „vaesusesse sattunud inimeste abistamine“ (2,5).

Nimetatud jooniste arvnäitajad registreerivad mõningat erinevust Jumalasse uskujate ja kirikusse kuulujate juures, kuid see pole märkimisväärselt suur. Saab öelda, et niihästi kirikusse kuulujad kui ka teised Jumalasse uskujad hindavad kiriku mõju ühiskonnas ühtemoodi oluliseks, samas kui kirikusse mittekuulujad ja ühtlasi Jumalasse mitteuskujad ei pea eriti vajalikuks kiriku osalemist ühiskonnas.

Järeldada saab seda, et kirikusse kuulujaid ja kirikusse mittekuulujaid ühendab sarnane suhtumine kirikusse just Jumalasse uskumise pinnal. Et saada suuremat selgust, on olnud huvitav täpsustada, kuidas väljendub Jumalasse uskumine või mitteuskumine nendes

gruppides, kes (a) kuuluvad kirikusse ja (b) ei kuulu kirikusse. Eeldatavasti on kirikusse kuulujad valdavalt Jumalasse uskujad ning vastupidi ka – kirikusse mittekuulujad on vähema usuga Jumalasse.

Aga siiski... EUU 2020 üldandmete põhjal selgub, et Eesti ühiskonnas on Jumalasse uskujaid 15% võrra rohkem kui kirikusse kuulujaid (22% vastajatest kuulub kirikusse ja 37% vastajatest usub Jumalasse). Kui uurida, milline osa kirikusse mittekuulujatest usub Jumalasse, selgub järgmine asjaolu: nendest, kes kinnitavad, et nad ei kuulu kirikusse (78% vastanutest), kinnitab samas 21%, et usuvad Jumalasse. Vaata tabelit:

	Ei usu Jumalasse	Usub Jumalasse	Ei oska öelda	Kokku
Kuulub kirikusse/ kogudusse	5,3%	78,3%	16,4%	100%
Ei kuulu kirikusse/ kogudusse	52,2%	21,3%	26,5%	100%
Ei oska öelda	31%	8,6%	60%	100%

Ümberarvutatult, st lähtudes kirikusse kuulujate ja mittekuulujate grupi arvulisest suurusest elanikkonna hulgas, saab öelda, et kirikusse mittekuuluvaid usklikke on ühiskonnas enam-vähem sama palju kui neid usklikke, kes kuuluvad kirikusse.⁵

Kui selle teadmisega tulla tagasi 2. ja 3. joonise juurde, võib hoomata, kuivõrd oluline toetus kiriku väärtustamisel tuleb sellelt gruppilt, kes usuvad Jumalasse väljaspool kirikut. See on rohkearvuline ja häälekas osa ühiskonna avalikus elus. See grupp on seda olulisem hoiaku kujundaja kiriku ja ühiskonna suhetes, kuna kirikusisene kommunikatsioon neid otseselt ei mõjuta, sest nad kujundavad hoiakuid ja langetavad otsuseid ise või vähemalt sõltumatult kiriku enesekuvandist, küll aga lähtuvalt oma suhtest Jumalaga. Niisugune on *parrhesia*-rahvas. Väärrib võtta arvesse, et nende suhtumine määrab oluliselt selle, kuidas kirikut ühiskonnas tajutakse ja seetõttu ka vastu võetakse.

⁵ Kui protsendid arvutada vastajate absoluutarvudeks, siis on ca 1000 vastaja kohta 172 usklikku, kes kuuluvad kirikusse, ja 166 usklikku, kes ei kuulu kirikusse. Teades Eesti elanikkonna suurust, on võimalik ettevaatlikult hinnata nimetatud uskllike grupi tegelikku arvukust.

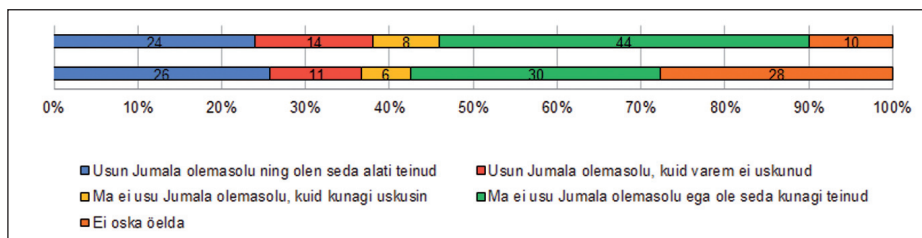
Kiriku võimalus enesekuvandi parandamisel on toetuda usklikele

Kiriku ja ühiskonna üksteisemõistmine toimib suures osas nende inimeste toel, kellel on sarnased väärtushinnangud ja kes nimetavad end Jumalasse uskujateks. Seda on näidanud eelnev analüüs. Need on kaks teineteisele sarnast rühma: Jumalasse uskujad kirikus ja Jumalasse uskujad väljaspool kirikut. Märkimisväärne rühm Jumalasse uskujatest ei ole seotud kiriku liikmelisusega, kuid see grupp toetab kirikut.

Kiriku ja ühiskonna suhetes ja suhtumistes on tegemist kääridega, mis ilmneb EUU viimaste uuringute võrdluses, kus

- kiriku avaliku mõju osas süveneb skeptilisus, kuid
- samal ajal usklikkus ühiskonnas ei taandu ja isegi mõnevõrra kasvab.⁶

Need käarid on paradoksaalsel viisil näha joonisel nr 4, milles on võrreldud inimeste usklikkust viimase kahe uuringuga (Euu 2015 ja 2020), ühtlasi pidades silmas, et viimasel mõõtmisel oli tugev tagasilangus rahva ootustes kiriku suhtes.

Joonis 4. Usk Jumalasse Euu 2015 ja EUU 2020 võrdluses.

Viieaastane mõõtmisrühm (Euu 2015 ja 2020) näitab, et kindlalt Jumalasse uskujate protsent on püsinud 24–26% juures. Nn ülemineku-gruppide – „usun Jumala olemasolu, kuid varem ei uskunud“ ja „ma ei usu Jumala olemasolu, kuigi kunagi uskusin“ – omavaheline suhe

⁶ Kusjuures on tõesti tegemist kääridega, mitte korrelatsiooniga. Antud juhtumil ei näi kehtivat moto, mis tuli sageli esile veel eelmise põlvkonnaga, kui öeldi Jumalale „jaa“ ning kirikule „ei“. Nagu juba osutatud, toetavad usklikud väljaspool kirikut samal moel kiriku avalikku tegevust, nagu seda teevad kirikuliikmed.

on jäänud enam-vähem samaks. Suhe on endiselt ligi kaks korda usu vastuvõtjate kasuks ja usust loobujate kahjuks. Ent kõige drastilisem pilt avaneb kahe näitaja omavahelises suhtes: „ma ei usu Jumala olemasolu ega ole seda kunagi teinud“ ja „ei oska öelda“. On näha, kuidas ebakindlus Jumala olemasolu suhtes (10% > 28%) on kasvanud Jumalat kindlalt eitajate (44% > 30%) arvelt.

Kuidas seda seisu hinnata? Üks võimalus on näha asja selles valguses, et täielikust uskmatuses eemaldumine Jumala suhtes kõhklevasse positsiooni on nihe suure osa inimeste usulistes hoiakutes, mis on liikunud suurema avatuse või ka eksistentsiaalse küsimuse suunas. Lisaks sellele on 11% ilmselt saanud oma küsimusele Jumala suhtes positiivse vastuse ning nüüd tunnistavad end usklikeks. See on toimunud vaatamata segavatele asjaoludele, kus kiriku tegutsemise suhtes avalikus elus valitseb valdavalt skeptilisem foon, kui see oli vanasti.

Hinnata võib ka nii, et kui kiriku avalikus elus tegutsemine ei toimi tagasilöökideta, siis kiriku tegevusel otseselt usuga seonduvates valdkondades (sh usuline haridus) ja usklikkuse toetamisel on tugev potentsiaal ning pidev edasimineku.

Eelöeldut arvesse võttes on kiriku elus oluliseks teguriks uskliku inimese profiil, mis kujundab avalikkuse hoiakut kiriku mõju kohta ühiskonnas, ja see ilmutab end vähemalt kahes situatsioonis:

- usklik toetab kirikut niihästi kirikus kui ka sellest väljaspool. Tema käitumisviis ühtib eelpool kirjeldatud *parrhesia* põhimõttega. Väljaspool kirikut on ta kiriku kasuks kõneleja, kes teeb seda mitte isiklikule või kellegi teise kasule mõeldes, vaid oma veendumuse järgi;
- usklik väljaspool kiriku piire asub konviventse situatsioonis, st ta asub täielikult ühiskondliku elu poolel, ent esindab teistsugust hoiakut kui see osa ühiskonnast, kes ühtaegu ei kuulu kirikusse ega usu Jumalasse.

Milline võiks olla kiriku adekvaatne tegevuskava, et talle pakutud võimalust parimal viisil rakendada? Niisugune küsimuse asetustuleb religioonisotsioloogilisest situatsioonist. On osutatud sellele, et kirik võiks perspektiivis häälestuda usklike ja usklikkuse toetamisele ja saavutada tegus koostöö Jumalasse uskujate grupiga niihästi kirikus kui ka sellest väljaspool.

Kui nüüd kirik – avaliku elu ühe huvitatud osapoolena – võtab arvukat gruppi Jumalasse uskujaid oma parima võimalusena, siis tulekski pöörata tähelepanu (a) uskliku profiilile ja (b) seda profiili igati toetada. Kui kirik pühendub rohkemal määral neile inimestele, kes usuvad Jumalasse, ja neile, kes oleksid valmis seda võimalust kaaluma, siis on missioloogiliselt võttes kirikul järgmised väljakutsed:

- (a) kiriku tegevuskavas tõsta esikohale need tegevused, mis on kiriku päris „oma asi“. See on usk. See, mida ainult kirikul on ühiskonnale ja inimestele anda ning mida inimesed ka tahavad saada. Suur osa ühiskonnast võtab meelsamini kirikult vastu kirikule ainuomast. Võimalik, et kuni kirik pühendub usu kuulutamisele ja osadusele inimeste tasandil, siis ta ei kohta niisugust vastuseisu või lausa pettumust, nii nagu see on muudesse ühiskondlikesse teemadesse sekkumisel;
- (b) kiriku sihipärase tegevuses leida kontakt nende inimestega väljaspool kirikut, kes tunnistavad end usklikke, ja väljendada selgelt soovi osaduseks nendega ning toetada nende moraalseid või vaimulikke hoiakuid, mis ühtivad kiriku taotlustega. See tähendab tööd mitte ainult oma kuvandi loomisega avalikus meedias või valitsus- ja ühiskondlikes organisatsioonides, vaid tööd oma ümbruskonna inimestega – toetudes usklikke ja toetades usklikke.

Kui säärane suunavõtmine läheb mingilgi määral korda, siis sellest sünnib mitmel moel kasu:

- kirik viib jätkuvalt ellu oma peamist ülesannet, milleks on usu kuulutamine;
- kirik on kaudsel viisil – usklikke ja ka kiriku suhtes positiivselt häälestatud inimeste näol – esindatud ühiskonna nendes valdkondades, kuhu kirik institutsioonina otseselt ei ulatuks;
- koos usklikke inimestega nii kiriku sees kui ka väljaspool toetatakse kiriku kuulutuses sisalduvaid moraalseid ja eetilisi seisukohti ning tõenäoliselt ka kiriku tegevuse tugevamat etableeritust ühiskonnas.

Arusaadavalt ei anna EEU küsitluste tulemuste põhjal tehtud teoreetilised järeldused garantiid, et tegelikkuses muutused toimuvad – olgu selleks usklikkuse kasv Eestimaa elanike hulgas või Eesti avalikkuse parem suhtumine kirikusse. Tegelikkuses on niihästi kirik

kui ka ühiskond iseteadlik elav organism ja selle modelleerimise kulg tuleviku jaoks on raskesti prognoositav. Missioloogiline võimalus kirikul ometi jääb.

Lõpetuseks tuleb ära märkida, mida käesolevas analüüsis ei ole uurinud, kuigi kiriku misjonitöö huvides ehk tulnuks teha. Käesolev analüüs vaagis kiriku kuvandi küsimust ja otsis variante, kuidas kiriku kuvandit tugevdada ühiskonna silmis ja ühiskondlikus osaluses. Kuid tõesti, kiriku kuvand pole missioloogilises vaates üldsegi mitte primaarne teema. Kiriku kuvandi modelleerimine, juhul kui see on eesmärk omaette, pööraks tähelepanu sisulistelt väärtustelt ära pelgalt välistele. Edaspidi väärib uurimist, mis on konkreetsemalt kiriklik kõnelemisviis nende inimestega, kes eitavad Jumala olemasolu ja on väljendanud oma skeptilist suhtumist kirikusse. Uurima peaks ka seda, milles on ühised hoiakud niihästi kirikul kui ka eelnimetatud inimeste grupil, et võiks toimida usaldavam koostöö. Sel juhul ei saaks kirikliku kõnelemise aineks olla eneseõigustamine ega enesekuvand, vaid ainult päris asi – see, millel on suurem mõõde kui kirik ise.

Kokkuvõte

Kiriku koht ühiskonnas on olnud läbivalt EEU uuringute huviorbiidis. Suhtumine kirikusse (kiriku mõju soovitud kasv või mõju taandumine ühiskonnas) on aastate lõikes kõikuv – see kõneleb sellest, et kiriku tajumine ühiskonna osana sõltub mitmest ajas muutuvast tegurist: niihästi etableeritud kirikute suhtlemise oskusest avalikkusega kui ka kirikute osalemisest ühiskonnas oma liikmete kaudu. Kirikul on poolehoidjaid niihästi kirikuliikmete hulgas kui ka väljaspool liikmeskonda, kellest kõige positiivsema suhtumisega on see grupp inimesi, kes nimetab end Jumalasse uskujateks. Siinne missioloogiline ja sotsioloogiline analüüs tõstis esile asjaolu, et niihästi kiriku rolli toetamine kui ka soov kiriku osalemiseks ühiskondlikus elus ongi peamiselt nimetatud Jumalasse uskujate grupi kujundada. Selle tõdemise põhjal on jõutud peamisele järeldusele kiriku edasise fookuse osas. Kirikul on mõttekas suunata oma tähelepanu ja hool eelkõige Jumalat uskuvate inimeste toetamisele. See tähendab kiriku jaoks seda, et pilk tuleb pöörata inimeste poole, kes on nii kirikus

kui ka sellest väljaspool. Sellel oleks – hetkeolukorda silmas pidades – püsivam tulemus kui kiriku deklaratiivsel eneseesitlusel ühiskonnas, olgu läbi avaliku meedia või osalemisel ühiskonna institutsioonides. Siin ilmutab end kaudselt ka kiriku misjonisituatsioon – teades, et kiriku misjon võtab kuju erinevate osapoolte kohtumises. Et tänapäevane kristlik misjoniteadvus mõistab konviventsti, st ühiskonna kõigi osapoolte kooselu kunsti olulisust, siis rõhutamist väärt on asjaolu, et kooselule annab tõepärasuse just *parrhesia* ehk üksteisega kõnelemine avameelselt ja ausalt. Kirikul on see häääl olemas ka väljaspool kirikut.

Kasutatud kirjandus ja muud allikad

- Addy, Tony. 2015. *Ühiselt elamise kunst (Seeking Conviviality. Re-forming Community Diaconia in Europe)*. Luterliku Maailmaliidu misjoni- ja arenguosakond koostöös Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku diakoonia- ja ühiskonnatöö talitusega. https://www.eelk.ee/wp-content/uploads/2018/08/Uhiselt_elamise_kunst-neti-LML-2015.pdf
- EUU 2015 – Uuringu „Elust, usust ja usuelust 2015“ andmebaas.
- EUU 2020 – Uuringu „Elust, usust ja usuelust 2020“ andmebaas.
- Foucault, Michel. 1982. *Discourse and truth and parrhesia*. Toim Henri-Paul Fruchaud ja Daniele Lorenzini. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Grenz, Stanley J. 2003. *Postmodernismi aabits*. Tallinn: Logos.
- Kurg, Ingmar. 2010. *Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis. Missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus*. Dissertationes theologiae Universitas Tartuensis, 18. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Kurg, Ingmar. 2016. „Kuhu lähed, Maarjamaa misjon? Eesti misjonisituatsioon ja -perspektiiv.“ *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?*, toim Eerik Jõks, 208–223. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu.
- Lévinas, Emmanuel. 2012. *Teisiti kui olla ehk teispool olemust*. Tallinn: TLÜ kirjastus.
- Narusson, Dagmar. 2022. „Kogukonna tähendused“. *Kirik keset küla. Koguduse ja kogukonna koostöö*. Koostajad Avo Üprus ja Ingmar Kurg, 13–18. Tallinn: EELK diakoonia- ja ühiskonnatöö SA.

- Neame, Anneli, Anne Burghardt, Randar Tasmuth ja Ingmar Kurg. 2023. „Misjoni teoloogiline alus“. *Eesti Kirik*, 12. aprill. <https://eestikirik.ee/misjoni-teoloogiline-alus>
- Remmel, Meego. 2020. „Usuvabaduse arengu(koha)d koroonapandeemia kriisiaegadel. Vestlusringis on Helle Liht, Merilin Kiviorg, Paul Teesalu, Urmas Viilma“. *Usuteaduslik Ajakiri* 79 (1): 186–209.
- Remmel, Meego. 2021. *Mullused ühiskondlikud pinged võisid mõjutada kiriku mainet. Eesti Rahvusringhääling*, 24. aprill. <https://www.err.ee/1608192715/kirikujuht-mullused-uhiskondlikud-pinged-voisid-mojutada-kiriku-mainet>
- Sundermeier, Theo. 1999. „Mission und Dialog in der pluralistischen Gesellschaft“. *Mission in pluralistischer Gesellschaft*, toim Andreas Feldtkeller ja Theo Sundermeier, 11–25. Frankfurt a. M.: Lembeck.